

§ 1. Поняття та види угод

До найпоширеніших юридичних фактів належать угоди (ст. 41 ЦК України), тобто дії громадян та організацій, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав або обов'язків. Відомо, що дії як юридичні факти завжди мають вольовий характер і поділяються на правомірні й неправомірні. Угоди — це вольові і правомірні дії, безпосередньо спрямовані на досягнення правового результату, а саме: на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Наприклад, А. заповідав усе належне йому майно сину. Складаючи заповіт, А. вчинив дію, спрямовану на встановлення цивільних спадкових прав та обов'язків сина як спадкоємця за заповітом. Згодом А. анулює свій заповіт і складає новий (ст. 544 ЦК України), за яким заповідає належне йому майно в рівних частках сину і дружині. Змінюючи раніше зроблений заповіт, А. тим самими змінює цивільні, спадкові права та обов'язки сина, попереднього спадкоємця за заповітом.

Інший приклад. Наймач жилого приміщення, що здав куток громадянину за договором піднайму на невизначений строк, попередив піднаймача за 3 місяці про необхідність звільнити житлову площу. В даному прикладі наймач вчинив вольову правомірну дію, спрямовану на припинення права піднаймача на жиле приміщення чи частину жилого приміщення. У всіх наведених прикладах йдеться про вчинення угод. Але вчинення вольової правомірної дії не завжди означає вчинення угоди. Громадянин знайшов кимось загублений портфель і здав його у міліцію. 17-річний підліток, взяв участь у гасінні пожежі, що спалахнула на території школи. Зазначені особи, діючи правомірно і навіть благородно, разом з тим не намагаються встановити, змінити чи припинити для себе або інших цивільні права та обов'язки. У першому прикладі громадянин допомагає розшукати володільцю загублений портфель, а в іншому — особа виконує свій обов'язок з охорони державної власності. Інша справа, що вчинення подібних благородних, альтруїстичних дій за законом (незалежно від волі носіїв цих дій) зумовлює певні юридичні наслідки (статті 138, 467 і 468 ЦК України). У наведених прикладах йдеться про юридичні вчинки, які не є угодами.

В угоді виявляється воля її учасників, яка має пізнаватися іншими особами, а тому повинна бути виражена, виявлена зовні. Зовнішній вияв волі називається волевиявленням. Це — суть угоди. Без волевиявлення немає угоди. Іноді для укладення угоди, крім волевиявлення, необхідно вчинити фактичні дії. Наприклад, для укладення угод позики необхідні не лише взаємне волевиявлення позикодавця і позичальника, а й

фактична передача майна, визначеного родовими ознаками.

Закон (ст. 42 ЦК України) допускає різні форми зовнішнього вияву волі (волевиявлення): словами (усно), письмовим актом, поведінкою особи. В останньому випадку йдеться про конклюдентні дії (від лат. conclude — укладаю, роблю висновок), тобто дії, у яких втілюється воля особи укласти угоду. Торгова автоматика робить конклюдентні дії єдиною можливою формою волевиявлення укласти угоду: громадянин опускає в автомат монету або жетон (вчиняє дію) і одержує необхідну річ.

Мовчання визнається виявом волі укласти угоду у випадках, передбачених законодавством. ЦК України (ст. 260) виходить з того, що у разі продовження користування майном після закінчення строку договору майнового найму за відсутності заперечень з боку наймодавця договір вважається поновленим на невизначений строк. Тут юридичного значення набуває факт відсутності заперечення, тобто мовчання з боку наймодавця.

Угоди мають велике значення у народногосподарському житті країни.

Побудова ринкової економіки зумовлює посилення і розширення сфери застосовування угод, у тому числі договорів. Товарно-грошовий характер відносин економічного обігу виявляється в тому, що реалізація товарів здійснюється тільки в результаті досягнутої угоди між товаровиробником і споживачем. Саме договір як різновид угоди є такою згодою. У межах цієї згоди інтерес однієї сторони задовольняється лише шляхом задоволення інтересу іншої сторони. Бажання однієї особи продати відповідний товар, а іншої — його купити породжує спільний інтерес сторін в укладенні договору і його належному виконанні.

Через договір здійснюється зв'язок між виробництвом і споживанням. За допомогою договору є можливість насичити ринок необхідними товарами. Шляхом укладення договору громадяни на свій розсуд витрачають грошові кошти для придбання товарів з метою задоволення своїх майнових і немай-нових інтересів.

Значна роль угод у повсякденному житті громадян: користування комунальним транспортом, послугами аптек, приватних або акціонерних лікувальних закладів,

одержання майна напрокат, відвідування видовищних установ (різних виставок, кіно, цирків тощо). У цих і подібних випадках укладаються відповідні угоди.

Щодо юридичних осіб (господарські товариства, виробничі кооперативи і т. п.), то їх діяльність неможлива без угод.

Законодавство, що регулює різні угоди, розглядається у відповідних розділах особливої частини підручника з цивільного права. У даній темі висвітлюються лише загальні положення про угоди, зосереджені у статтях 41—61 ЦК України.

Угоди, що їх щоденно вчиняють юридичні особи і громадяни, є досить різноманітними, а тому вимагають певної класифікації, передбаченої законодавством.

Угоди бувають одно-, дво- або багатосторонніми. Якщо для виникнення угод достатньо волевиявлення однієї сторони, вона є односторонньою. Наприклад, розпорядження своїм майном на випадок смерті (заповіт) є односторонньою угодою, бо для складання і оформлення її необхідно волевиявлення тільки заповідача. До односторонніх, угод належать також прийняття і відмова від спадщини (статті 548, 549 і 553 ЦК України).

Якщо для виникнення угоди необхідні зустрічні волевиявлення двох сторін, то це двостороння угода. Вона називається ' договором. Наприклад, волевиявлення однієї сторони (покупця) купити майно і зустрічне (тобто протилежне за змістом) волевиявлення іншої сторони (продавця) продати майно є двосторонньою угодою купівлі-продажу, або договором купівлі-продажу.

Для виникнення багатосторонньої угоди необхідно волевиявлення трьох і більше сторін. Вони можуть бути як зустрічними (наприклад, при трьох-, чотирьохсторонньому обміні жилих приміщень), так і спрямованими до однієї мети (наприклад, у договорі про сумісну діяльність три сторони або більше спільно діють для досягнення спільної господарської мети).

Залежно від способу укладення угоди поділяються на консенсуальні і реальні.

Консенсуальні угоди (від лат. consensus — згода) вважаються укладеними з моменту досягнення згоди сторін за всіма істотними умовами (ст. 153 ЦК України). Більшість угод є консенсуальними. Для укладення реальної угоди (від лат. res — річ), поряд із згодою сторін, необхідне вчинення фактичних дій (наприклад, передача майна). До реальних угод належать договори позики, перевезення, дарування (статті 243, 358 і 374 ЦК України).

Дія, яка повинна бути вчинена на підставі угоди, має свою мету (лат. causa). Під метою у правовому значенні слід розуміти відповідний правовий ефект, якого намагаються досягти сторони в угоді шляхом вчинення дій.

За особливостями мети угоди поділяються на платні і безплатні, каузальні і абстрактні. У платній угоді дії однієї сторони відповідає обов'язок іншої сторони вчинити зустрічну дію. У договорі купівлі-продажу продавець передає майно у власність покупця, а останній зобов'язаний прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму. Двосторонні угоди, за певним винятком, є платними. У безплатній угоді одна сторона зобов'язана вчинити дії, а інша — має право вимагати виконання цих дій без вчинення зустрічних власних дій. Односторонні угоди є безплатними. З двосторонніх угод до безплатних належать договори дарування, безплатного користування майном.

Деякі двосторонні угоди залежно від розсуду сторін можуть бути як платними, так і безплатними (наприклад, договори доручення, схову). Організації, як правило, укладають платні угоди, що пояснюється їхніми госпрозрахунковими інтересами, які вимагають покриття видатків прибутками від господарської діяльності.

Угоди, дійсність яких залежить від їхньої мети, називаються каузальними. Якщо, наприклад, у борговій розписці не визначено мету, тобто немає пояснення, чому Н. видав розписку М., то вона повинна бути визнана недійсною. Переважна більшість угод є каузальною, оскільки угоди між організаціями завжди мають на меті досягнення певного правового результату. Громадяни за допомогою угод задовольняють свої потреби, і тому у таких угодах також визначається мета їх укладення.

У деяких випадках законодавець допускає угоди, на дійсність яких не впливає мета, а тому навіть за її відсутності такі угоди мають належну юридичну силу. Вони називаються абстрактними (від лат. abstraho — відриваю, відділяю). До абстрактних угод, зокрема, належать розрахунки за визнанням сальдо зустрічних вимог.

§ 2. Умови дійсності угод

Для того, щоб угода мала належну юридичну силу, вона повинна задовольняти ряд умов. Останні називаються умовами дійсності угод. До них належать умови:

а) про форму; б) про сторони; в) про зміст угоди; г) про відповідність (єдність) внутрішньої волі і волевиявлення сторін.

Угода, укладена з порушенням зазначених умов, визнається законодавством недійсною. В ЦК України (ст. 48) підкреслюється, що недійсною є угода, яка не відповідає вимогам закону. При цьому слово "закон" вживається у широкому розумінні, тобто йдеться про нормативний акт. Всі недійсні угоди, незалежно від особливостей їхнього конкретного виду, об'єднує одна спільна риса — вони суперечать правовим нормам. Виходячи з цього, недійсною має бути визнана угода, яка не відповідає вимогам закону, навіть якщо вона не підпадає під жодну з означених недійсних угод.

Якщо таку угоду укладено, але не виконано, то суд або арбітражний суд визнає її недійсною без застосування будь-яких санкцій до сторін, оскільки вони ще не порушили закон. Проте частіше суди й арбітражні суди визнають недійсними угоди, які вже повністю або частково виконано. У таких випадках визнання угоди недійсною означає, що вона не породжує тих юридичних наслідків, заради досягнення яких її укладено. Тому кожна зі сторін зобов'язується повернути другій стороні все одержане за угодою (а за неможливості повернути все одержане в натурі — відшкодувати його вартість у грошах), тобто сторони поновлюються у стані, в якому перебували до укладення угоди. Такі наслідки недійсності угоди у науці називаються двосторонньою реституцією (ст. 48 ЦК України).

Це теж загальне правило. Воно застосовується в усіх випадках, коли немає спеціального закону про юридичні наслідки конкретного виду недійсної угоди.

§ 3. Недійсні угоди

Форма волевиявлення — це форма угоди. Загальні правила про форму угод передбачені у ЦК України. Угоди можуть укладатися усно або у письмовій формі (простій чи нотаріальній). Форма угоди обирається за розсудом осіб, які її укладають, за винятком випадків, коли закон зобов'язує укласти угоду у певній формі. Так, угоди купівлі-продажу, застави, дарування будівель (жилого будинку чи його частини), дарування іншого майна на суму понад 500 крб. та валютних цінностей на суму понад 50 крб., договори довічного утримання підлягають нотаріальному посвідченню (статті 227, 244 і 426 ЦК України).

Це означає, що їх укладення контролюється державною чи приватною нотаріальною конторою. Угоди з приводу будівель нотаріально посвідчуються: а) якщо вони за змістом не суперечать чинним законам; б) якщо їх укладення не порушує прав третіх осіб; в) якщо сам об'єкт угоди — будова — є обо-ротоздатною, не заставлена і не заборонена (не заарештована). Виявивши, що угода за змістом не відповідає вимогам чинного законодавства, нотаріус відмовляє в її нотаріальному посвідченні. Так само і в разі коли, наприклад, один з учасників спільної власності на будинок продає належну йому частку сторонній особі, тоді як інші співвласники не відмовилися від наданого їм права привілеєвої купівлі. У цьому випадку укладення і виконання угоди порушують права інших учасників спільної власності на будинок. Не підлягає нотаріальному посвідченню угода купівлі-продажу будинку, якщо на ньому є заборона (арешт). Отже, нотаріальне посвідчення угод запроваджено з метою забезпечити їх законність.

Угоди державних, кооперативних та громадських організацій між собою і з громадянами, а також угоди громадян між собою на суму понад 100 крб. укладаються у письмовій формі (ст. 44 ЦК України). Норма щодо письмової форми угод застосовується, оскільки немає спеціального закону, який допускав би іншу форму. Письмова форма угод між

господарськими організаціями передбачена з метою впорядкування прав та обов'язків учасників, зміцнення договірної дисципліни.

Письмова форма угод між громадянами на суму понад 100 крб. передбачена з метою охорони інтересів учасників цивільного обороту від зазіхань недобросовісних осіб, хоч, на перший погляд, така форма є формальною. Насправді це не так. Усна форма подібних угод дає можливість непорядним, недобросовісним особам наполягати або, навпаки, відмовлятися від виконання угоди, користуючись показаннями свідків. Письмова форма угод перешкоджає цьому, бо передусім сам письмовий акт свідчить про укладення угоди, а його відсутність — про те, що угоду не укладено. В Україні в грошовий обіг запроваджена нова грошова одиниця — гривня. Між тим правила про суми в карбованцях не змінені.

ЦК України (ст. 44) не дає вичерпного переліку випадків укладення угод у письмовій формі. Замість цього у п. 3 ст. 44 зазначено, що у письмовій формі мають укладатися й інші угоди громадян між собою, відносно яких закон вимагає додержання письмової форми. Так, ЦК України (ст. 191) передбачає, що договори поруки укладаються у письмовій формі.

Письмові угоди мають бути підписані особами, які їх укладають. Якщо громадянин внаслідок фізичної вади, хвороби або з будь-яких інших причин не може власноручно підписатися, то за його дорученням угоду може підписати інший громадянин. Підпис останнього посвідчує організація, в якій працює чи навчається громадянин, що укладає угоду, або житлово-експлуатаційною організацією за місцем проживання, або адміністрацією стаціонарного лікувально-профілактичного закладу, де він перебуває на лікуванні, або органом чи посадовою особою, що має право вчиняти нотаріальні дії.

У решті випадків угода може бути укладена в усній формі. Зокрема, ст. 43 ЦК України передбачає, що усно укладаються угоди, які виконуються під час укладення, якщо інше не встановлено законодавчими актами Української держави. Але й при усній формі угод між організаціями або між організацією і громадянином організація, яка оплатила товари або послуги, повинна одержати від другої сторони письмовий документ, що підтверджує одержання грошей і підстави цього.

Законодавець не лише встановлює форму угод, а й певними правовими засобами стимулює їх додержання. До таких засобів належать наслідки недодержання форми

угоди: недійсність угоди, обмеження у виборі доказів для підтвердження угоди. Недодержання форми угоди спричинює її недійсність лише у випадку, коли такий наслідок прямо передбачений у законі (ст. 45 ЦК України).

Отже, у кожному конкретному випадку недодержання форми угоди слід керуватися законом, який передбачає наслідки порушення форми даного виду угод. Так, згідно зі ст. 47 ЦК України нотаріальне посвідчення угод обов'язкове лише у випадках, зазначених у законі. Статті 244 і 227 ЦК України, зокрема, передбачають нотаріальну форму договорів дарування, купівлі-продажу жилого будинку. Наслідком недодержання у цих випадках передбаченої у законі нотаріальної форми є недійсність угоди.

Судова практика виходить також з того, що коли угода, яка потребує нотаріальної форми, посвідчена не тим органом або службовою особою, на яких покладено здійснення нотаріальних функцій, то вона не може бути визнана укладеною з додержанням встановленої нотаріальної форми. Щодо зовнішньоторговельних угод, то недодержання форми і порядку підписанням спричинює недійсність їх (статті 45 і 568 ЦК України). Суд або арбітражний суд, встановивши недійсність угоди внаслідок порушення її форми, повертає сторони у попередній стан, тобто застосовує двосторонню реституцію (ст. 47 ЦК України).

Для її застосування досить об'єктивного факту порушення форми угоди, передбаченої відповідним законом. Посилання сторін на те, що вони не знали чи не мали можливості нотаріально посвідчити договір, суд або арбітражний суд не беруть до уваги.

Однак практиці відомі випадки, коли одна із сторін намагається нотаріально оформити угоду, а інша — перешкоджає, всіяко ухиляючись від цього. За таких обставин, якщо добросовісна сторона повністю або частково виконала угоду, суд має право на її вимогу визнати угоду дійсною. У цьому разі наступне нотаріальне оформлення не потрібно (ч. 2 ст. 47 ЦК України). Отже, закон стає на захист порядного і добросовісного учасника угоди і сприяє здійсненню його майнових інтересів.

У ряді випадків недодержання простої письмової форми не позбавляє угоду юридичної сили: сторони, здійснюючи права, що виникли для них із цієї угоди, досягають результату, заради якого вони її уклали. Як бачимо, тут сам по собі факт недодержання форми угоди не викликає для сторін негативних наслідків. Але це зовсім не означає, що законодавець байдуже ставиться до деяких випадків порушення простої письмової

форми. Адже особи, які уклали угоду, наприклад, в усній формі замість письмової, гостро відчують наслідки недодержання форми, якщо між ними виник спір за цією угодою. За ст. 46 ЦК України для підтвердження угоди вони не можуть посилатися на показання свідків. Тут допустимість одних засобів доказування, зокрема письмових доказів, і недопустимість інших (показань свідків) є наслідком недодержання простої письмової форми угоди (ст. 29 ЦПК України). За відсутності письмового акта угоди сторони позбавлені можливості повністю обґрунтувати свої вимоги і заперечення, а тому ризикують залишитися без задоволення своїх вимог у зв'язку з їхньою недоведеністю в суді (ст. 30 ЦПК України). Таким чином, на практиці за певних умов порушення простої письмової форми пов'язано з негативними наслідками для сторін в угоді.

Порушення умов закону про вчинення угоди у простій письмовій формі є підставою для визнання її недійсною у тому разі, якщо це прямо передбачено правовою нормою, що регулює даний вид угод (статті 180 і 191 ЦК України).

Оскільки угода є вольовим актом, спрямованим на досягнення правового результату, то її укласти її можуть лише особи, які володіють у тому чи іншому обсязі дієздатністю, тобто воля яких характеризується достатньо психічною зрілістю. Законодавство (статті 14 і 16 ЦК України) встановлює, що від імені осіб, визнаних недієздатними, а також від імені неповнолітніх до 15 років угоди укладають опікуни, батьки та усиновителі. Частково дієздатні особи за віком і обмежено дієздатні внаслідок зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами можуть укласти угоди відповідно за згодою батьків, усиновителів та піклувальників (статті 13 і 15 ЦК України). Укладення угод особами, визнаними недієздатними, неповнолітніми до 15 років, частково і обмежено дієздатними без згоди вищезазначених осіб зумовлює недійсність угод (статті 51—54 ЦК України).

При цьому угода, укладена особою, визнаною недієздатною, або неповнолітнім до 15 років, є недійсною з моменту її укладення незалежно від бажання учасників угоди і навіть проти їхнього бажання, а також незалежно від пред'явлення позову про недійсність угоди у суді. Вимоги про недійсність угоди у зазначених випадках можуть бути заявлені як батьками (усиновителями), опікунами, так і дієздатним учасником угоди. Недійсність такої угоди пов'язана з поновленням сторін у попередньому стані, а за неможливості такого поновлення кожна із сторін має відшкодувати іншій стороні вартість одержаного у грошах.

Крім того, законодавець з метою максимальної охорони майнових інтересів недієздатної особи покладає на дієздатного учасника угоди, який знав або повинен був знати про недієздатність свого контрагента, додатковий обов'язок. За цим обов'язком дієздатна

особа має відшкодувати недієдатній понесені нею витрати, втрату або пошкодження майна (ст. 51 ЦК України).

Отже, встановлюючи додатковий обов'язок дієдатного контрагента, законодавець враховує і об'єктивний фактор укладення угоди з недієдатним і суб'єктивний фактор — вину дієдатної сторони у формі умислу або необережності:

вона знала або повинна була знати про недієдатність другої сторони.

Угоди, укладені частково і обмежено дієдатними особами, можуть бути визнані недійсними за позовом їх батьків, усиновителів та піклувальників. У разі визнання угоди недійсною настають такі самі правові наслідки, що й при недійсності угоди, укладеної з неповнолітнім до 15 років (статті 53 і 54 ЦК України).

Правила статей 51, 53 і 54 ЦК України про недійсність угод не поширюються на угоди, що їх укладають неповнолітні (до 15 і від 15 до 18 років), відповідно до норм статей 13 і 14 ЦК України, а також на дрібні побутові угоди (купівля хліба та інших продуктів у магазині), що їх укладають особи, визнані обмежено дієдатними внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами.

Трапляються випадки, коли цілком дієдатна особа перебуває, наприклад, у стані сильного душевного хвилювання, внаслідок чого не може розуміти значення своїх дій. Законодавець, враховуючи подібні життєві ситуації і охороняючи майнові інтереси цих осіб, встановив правило, за яким угода, укладена громадянином (хоч і дієдатним), який у момент її укладення перебував у такому стані, що не міг розуміти значення своїх дій або керувати ними, може бути визнана судом недійсною за позовом цього громадянина.

Для визначення наявності такого стану на момент укладення угоди суд повинен призначити судово-психіатричну експертизу.

Вимоги про визнання угоди недійсною розглядаються з урахуванням як висновку судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів. Із змісту цієї норми, яка спрямована

на захист інтересів осіб, позбавлених можливості з тих чи інших причин розуміти значення своєї поведінки, впливає, що така угода має бути визнана недійсною і за позовом спадкоємців потерпілого.

У разі визнання угоди недійсною застосовуються ті самі наслідки, що й при укладенні угод особами, визнаними недієздатними, неповнолітніми до 15 років, частково і обмежено дієздатними (частини 2 і 3 ст. 55 ЦК України).

Зміст угоди визначається змістом волі сторін, а останній має відповідати змістові норм права. Інакше кажучи, у будь-якому разі коли воля сторін в угоді не збігається зі змістом правових норм, є підстави говорити про те, що дана угода суперечить вимогам права, а отже, є протизаконною.

У деяких випадках, прямо зазначених у законі недодержання вимог правових норм не є підставою для визнання угоди недійсною. Так, при продажу частки у спільній власності сторонній особі з порушенням права привілеєвої купівлі інший учасник спільної власності протягом трьох місяців може звернутися до суду з позовом про переведення на нього прав та обов'язків покупця (ч. 3 ст. 114 ЦК України; п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду УРСР від 28 квітня 1978 р.). У даному разі співвласник має право у межах встановленого законом строку вимагати переведення на нього прав та обов'язків покупця за укладеною угодою.

У цьому розумінні угода, укладена громадянином з приводу відчуження будинку, який є спільним подружнім майном, без згоди іншого з подружжя, тобто з порушенням вимог ст. 23 КпШС України, є протизаконною. Відсутність згоди одного із подружжя на відчуження іншому спільного подружнього майна може бути підставою для визнання недійсною угоди, коли судом встановлено, що сторони (сторона) в угоді діяли недобросовісно'.

Протизаконною є угода, за якою громадянин розпоряджається чи придбаває всупереч встановленим правилам предмети, вилучені з обігу. В обох зазначених випадках воля учасників угоди суперечить вимогам відповідних нормативних актів. Обидві угоди є недійсними, але правові наслідки їхньої недійсності різні. У першому випадку вчинення угоди призводить до порушення прав окремих осіб (одного з подружжя). Така угода за ст. 48 ЦК України визнається недійсною, а сторони поновлюються у попередньому стані. У другому випадку вчинення угоди пов'язане з порушенням інтересів суспільства в цілому. Законодавець враховує можливість укладення таких угод, виділяє їх в окрему

групу протизаконних угод і передбачає особливі наслідки їхньої недійсності (ст. 49 ЦК України). Для них характерні такі ознаки:

а) вчинення їх об'єктивно призводить до порушення інтересів держави і суспільства у цілому. Зрозуміло, що недодержання правової норми при укладенні угоди ще не означає порушення інтересів держави і суспільства. У даному разі йдеться про недодержання нормативних актів, які визначають соціально-економічні основи нашої держави і суспільства;

б) така угода характеризується суб'єктивним наміром сторін порушити закон. Вона укладається з метою, яка явно суперечить інтересам держави і суспільства. Для недійсності цих угод необхідно встановити вину сторін (або принаймні однієї) у формі умислу.

У разі виконання угоди сторонами у прибуток держави стягується все одержане ними за угодою, тобто має місце безоплатне примусове (проти волі учасників) вилучення майна у власність держави.

Можливі ситуації, коли за наявності умислу сторін угода не виконана або виконана однією стороною чи при умислі однієї із сторін виконана повністю або частково. В усіх зазначених випадках було б несправедливим застосовувати вилучення майна у власність держави у повному обсязі. У зв'язку з цим законодавець передбачає різні правові наслідки недійсності протизаконної угоди залежно від наявності чи відсутності вини (умислу) сторін і від того, ким і якою мірою виконано угоду:

а) за наявності умислу сторін угоду не виконано. Вона визнається недійсною без застосування цивільно-правових санкцій;

б) за наявності умислу сторін угоду виконала одна сторона. З другої сторони стягується на користь держави все, одержане нею, і все, що вона зобов'язана виконати на користь першої сторони;

в) за наявності умислу однієї із сторін все одержане нею за угодою повертається другій стороні, а одержане останньою або те, що вона повинна виконати на користь свого контрагента, стягується на користь держави. Інакше кажучи, сторона, яка діяла ненавмисно, поновлюється у попередньому стані. А до сторони, яка діяла навмисно, застосовується така санкція, як вилучення майна на користь держави.

У судово-арбітражній практиці виникло питання про те, як бути у випадках, коли угода, укладена з порушенням форми, передбаченої законом, водночас суперечить інтересам держави і суспільства ("складна недійсність"). З цього приводу в юридичній літературі висловлено слушну думку, що при умислі обох сторін все, одержане ними за угодою, підлягає стягненню в доход держави.

Майнові санкції, передбачені ст. 49 ЦК України, завжди застосовуються до угод з участю організацій і громадян.

Судова практика поширює дію ст. 49 ЦК України, зокрема, на угоди, спрямовані на використання всупереч закону колективної або державної власності з корисливою метою або використання майна, що перебуває у власності чи користуванні, на шкоду інтересам суспільства, на незаконне відчуження землі або незаконне нею користування, розпорядження чи придбання всупереч встановленим правилам предметів, вилучених з обороту або обмежених в обороті.

Пленум Верховного Суду України у постанові від 28 квітня 1978 р. № 3 звертав увагу суддів на необхідність при застосуванні ст. 49 ЦК України зазначати у рішенні, у чому конкретно полягала явно суперечна інтересам держави і суспільства мета укладення угоди і хто з її учасників мав умисел на досягнення цієї мети.

Укладення угод, що не впливають із статутної діяльності юридичної особи, є порушенням її спеціальної правоздатності. Такі угоди в літературі називаються позастатутними і не охороняються законом. ЦК України (ст. 50) вважає недійсною угоду, укладену юридичною особою всупереч встановленим цілям її діяльності. При цьому судова практика виходить з того, що позастатутна угода є недійсною незалежно від наявності і форми вини її учасників. Наслідки недійсності позастатутної угоди різні. Якщо її укладено з метою, яка явно суперечить інтересам держави і суспільства, до сторони, яка діяла навмисно, застосовуються суворі санкції, передбачені ст. 49 ЦК України. За відсутності умислу застосовуються загальні наслідки недійсності угод, передбачені ст. 48

ЦК. України. Зазначені наслідки визнання угоди недійсною застосовуються і у разі коли стороною в угоді є громадянин.

Важливим елементом угоди є воля та її зовнішній вияв — волевиявлення. Наявність угоди свідчить про те, що обидва учасники бажали укласти угоду і що їхній зовнішній вияв волі (волевиявлення) відповідає внутрішній волі. Єдність внутрішньої волі і волевиявлення характерна для угоди, оскільки невідповідність внутрішньої волі і волевиявлення означає, що справжньої волі, справжнього бажання укласти угоду немає. Така угода не може охоронятися законом. При цьому розходження між внутрішньою волею і волевиявленням може виникнути передусім у разі коли угода укладається під впливом насильства.

Насильство — фізичний або психічний вплив на особистість учасника угоди або його близьких з метою спонукати до укладення угоди. Особа, яка укладає угоду під впливом насильства, фактично позбавляється можливості виявити власну волю. Її воля замінюється волею насильника. Вона стає засобом вияву його волевиявлення.

Отже, волевиявлення особи, до якої застосовано насильство, не є виявом її волі, хоч зовні виходить від неї. Немає відповідності внутрішньої волі і волевиявлення і при укладенні угоди під впливом погрози.

Застосування погрози — це вплив на чужу волю під загрозою заподіяння майнової або немайнової шкоди. На відміну від випадків укладення угоди під впливом насильства, тут потерпілий виявляє свою волю, але оскільки це відбувається під впливом погрози, то вона не збігається із справжнім його бажанням. Таким чином, і у цій угоді є розходження між справжньою, внутрішньою волею особи та її волевиявленням. Погроза може бути підставою для визнання угоди недійсною, коли обставини, які мали місце на момент укладення угоди, свідчать, що відмова учасника угоди від її укладення могла спричинити шкоду його законним інтересам. Отже, погроза за змістом має бути серйозною, реальною, протиправною.

Угода з недоліками волі має місце і тоді, коли вона укладається у зв'язку з тим, що сторона умисно вводить в оману іншу, повідомляючи її про факти, які не відповідають дійсності. Обман має місце і тоді, коли одна із сторін замовчує обставини, які мають істотне значення для угоди. Наприклад, сторона замовчує недоліки майна, яке відчужується. Угода, що укладається під впливом обману, може бути визнана недійсною.

Має місце невідповідність внутрішньої волі особи та її волевиявлення, якщо представник цієї особи укладає угоду з іншою, завідомо знаючи, що шкодить інтересам особи, яку представляє. У таких випадках волевиявлення представника не відповідає справжнім намірам особи, яку він представляє.

Можливі випадки, коли громадянин змушений укласти угоду на вкрай не вигідних для себе умовах внаслідок збігу тяжких обставин. Для характеристики таких угод важливі дві ознаки:

а) економічна не вигідність для однієї із сторін, тобто угода укладається не на еквівалентних підставах;

б) збіг тяжких обставин для однієї із сторін в угоді або для її родичів та інших близьких осіб (крайня нужденність, хвороба тощо).

Потерпіла сторона, державна або громадська організація можуть пред'явити позов до суду і вимагати визнання угоди недійсною у зв'язку з тим, що в ній волевиявлення не відповідає внутрішній волі однієї із сторін (ч. 1 ст. 57 ЦК України).

Якщо угоду визнано недійсною за однією із зазначених підстав, друга сторона повертає потерпілому все одержане нею за угодою, а за неможливості повернути одержане в натурі — відшкодовує його вартість. Майно, одержане за угодою потерпілим від другої сторони (або належне йому), звертається у доход держави. За неможливості передати майно у доход держави в натурі — стягується його вартість (ч. 2 ст. 57 ЦК України).

Отже, при недійсності угод потерпіла сторона може вимагати поновлення у попередньому стані. Друга сторона такого права не має, оскільки вчинила протиправні, винні дії. Застосовуючи насильство, погрозу тощо, вона тим самим порушила інтереси і права свого контрагента за угодою і притягується за це до цивільної відповідальності. До неї застосовуються майнові санкції і все, передане нею контрагентові за угодою або належне їй від контрагента, звертається у доход держави.

Крім того, друга сторона відшкодовує потерпілому понесені ним витрати, втрату або пошкодження його майна, тобто збитки, пов'язані з укладенням недійсної угоди.

Іноді особи, укладаючи угоду, не мають справжнього уявлення щодо всіх її умов, а тому їхня воля формується під впливом неправильних уявлень, тобто якби сторонам було відомо про справжній стан речей, вони не уклали б таку угоду. Вона є дефектною.

Відсутність справжнього уявлення про те чи інше явище життя або природи прийнято називати помилкою. У даному випадку під помилкою слід розуміти неправильне сприйняття стороною суб'єкта угоди, предмета або інших істотних умов угоди, що вплинуло на їхнє волевиявлення, і є підстава вважати, що в іншому разі угоду не було б укладено. Враховуючи це, законодавець передбачив, що угода, укладена внаслідок помилки, яка має істотне значення, може бути визнана недійсною (ст. 56 ЦК України). Тут мається на увазі не будь-яка помилка, а лише та, яка має істотне значення. Встановлювати істотність помилки має право суд.

Під помилкою, що має істотне значення, як зазначалося вище, слід розуміти помилку щодо істотних умов угоди (ст. 153 ЦК України). Судова практика виходить з того, що помилка, яка стосується мотивів укладення угоди, не веде до визнання її недійсною.

Право вимагати визнання угоди недійсною належить стороні, яка діяла під впливом помилки. Проте під впливом помилки можуть перебувати обидва учасники угоди.

Наприклад, громадянин продає музею картину, яка, на його думку, написана художником В. М. Васнецовим. Працівники музею, придбавши картину, також впевнені у цьому. Згодом встановлюється, що це копія. Тут припускаються помилки обидві сторони і, отже, кожна з них має право пред'явити позов про визнання угоди недійсною.

Якщо угоду визнано недійсною, то сторони поновлюються у попередньому стані (двостороння реституція), а за неможливості повернути одержане в натурі — відшкодовується його вартість.

Для застосування двосторонньої реституції не має значення, хто винний у виникненні помилки: позивач, відповідач чи треті особи. Інше становище при розв'язанні питання про відшкодування збитків, заподіяних сторонам у зв'язку з укладенням угоди. Чинне законодавство (ч. 3 ст. 56 ЦК України) виходить з того, що сторона, за позовом якої угоду визнано недійсною, має право вимагати від другої сторони відшкодування витрат, втрати або пошкодження свого майна, якщо доведе, що помилка виникла з вини другої сторони. Якщо це не буде доведено, особа, за позовом якої угоду визнано недійсною, зобов'язана відшкодувати другій стороні понесені нею витрати, втрату або пошкодження її майна.

Отже, відшкодування збитків (у вигляді позитивної шкоди у майні) тій чи другій стороні ставиться у залежність від того, хто винний у виникненні помилки. Якщо є вина відповідача, позивачеві відшкодовуються витрати, втрата або пошкодження його майна, якщо ж вину відповідача не доведено, відповідальність покладається на позивача, що припускається винним у виникненні помилки. Тоді він має відшкодувати своєму контрагенту понесені ним витрати, втрату або пошкодження його майна.

Слід звернути увагу на те, що ч. 3 ст. 56 ЦК України не дає відповіді на всі питання, які можуть виникнути на практиці з приводу відшкодування збитків у зв'язку з укладенням угоди внаслідок помилки. Зокрема, виникає питання: чи може мати місце відшкодування збитків і за чий рахунок, якщо помилка виникла внаслідок вини третіх осіб, які не брали участі в укладенні угоди. Відповідно до ч. 3 ст. 56 ЦК України у цьому разі жодна із сторін не може претендувати на відшкодування збитків за рахунок іншої.

Особи, які укладають угоду, намагаються досягти певного правового результату: набуття, припинення або зміни цивільних прав. Практиці відомі випадки, коли сторони не бажають укладати угоду і не мають на меті виникнення певних юридичних наслідків, хоч зовні виражають таку волю. Це так звані мнимі угоди (ч. 1 ст. 58 ЦК України), коли є волевиявлення, в основі якого немає справжньої волі укласти угоду. Оскільки різні форми волевиявлення є лише засобами вияву об'єктивно існуючої волі, то очевидно, що за відсутності справжньої волі на укладення угоди таке волевиявлення є неповноцінним і не має юридичного значення. У зв'язку з цим ч. 1 ст. 58 ЦК України відносить мнимі угоди до недійсних.

Мнимі угоди мають різні цілі, у тому числі й протизаконні (наприклад, один громадянин укладає з іншим угоду, щоб приховати своє майно від описування). Бувають випадки, коли мнима угода укладається у зв'язку з обставинами, далекими від порушення законів (наприклад, громадянин укладає мниму угоду продажу свого майна, щоб створити у своїх

родичів враження про відсутність у нього майна). Проте слід пам'ятати, що всі мнимі угоди є недійсними незалежно від мети укладання.

Якщо сторони не вчиняють ніяких дій зі здійснення мнимої угоди, суди ухвалюють рішення тільки про визнання таких угод недійсними без застосування будь-яких наслідків.

Мнимі угоди слід відрізнити від удаваних, тобто вчинених з метою приховання іншої угоди. Учасники удаваної угоди намагаються досягти певного правового результату, замаскувавши справжні наміри, зовні виявляючи волю, що не відповідає юридичним наслідкам, настання яких вони насправді бажають.

Слід розрізняти угоду, яка приховує іншу, і угоду, яку приховують. У першій є волевиявлення без відповідної внутрішньої волі. Оскільки головним елементом угоди є воля, то волевиявлення без справжньої внутрішньої волі не набуває правового значення. Як зазначалося вище, така угода є недійсною. Ось чому необхідно застосовувати правила, що регулюють саме угоду, яку сторони справді мали на увазі (ч. 2 ст. 58 ЦК України).

Частіше удавана угода укладається з метою приховати протизаконну. У цьому разі суд ухвалює рішення про визнання угоди недійсною із застосуванням наслідків, передбачених для недійсної угоди, яку сторони справді мали на увазі.

Проте трапляються випадки, коли удавана угода приховує правомірну. Наприклад, громадянин бажає подарувати іншому майно, але з якихось міркувань не хоче, щоб про це було відомо близьким. Тому він укладає удавану угоду купівлі-продажу, хоч купівельна ціна йому не сплачується. Майно переходить на користь іншого громадянина безоплатно, тобто виникають відносини із договору дарування, який є законним.

§ 4. Види недійсних угод

У цивільному законодавстві поряд з вищезазначеною класифікацією угод, передбачено також іншу, в основу якої покладено таку ознаку, як ступінь недійсності. Відповідно розрізняють угоди: абсолютно недійсні, або нікчемні; відносно дійсні, або заперечні.

Нікчемні угоди. Їхню недійсність визначено безпосередньо у правовій нормі. Саме тому вони є недійсними вже у момент їх укладення незалежно від пред'явлення позову і рішення суду або арбітражу. Суд та арбітражний суд зобов'язані констатувати факт недійсності угоди, незважаючи на бажання сторін, і за власною ініціативою застосовувати статті ЦК України, що передбачають певні види нікчемних угод.

До нікчемних належать угоди:

а) укладені з порушенням обов'язкової нотаріальної або простої письмової форми (статті 46 і 47 ЦК України);

б) укладені неповнолітніми, які не досягли 15 років (ст. 51 ЦК України);

в) укладені громадянами, визнаними недієздатними (ст. 52 ЦК України);

г) укладені з метою, яка суперечить інтересам держави і суспільства (ст.49 ЦК України);

д) юридичних осіб, що суперечать їхнім цілям (ст. 50 ЦК України);

е) мнимі та удавані угоди (ст.58 ЦК України). Заперечні угоди. Деякі угоди з дефектами

суб'єктного складу волі все ж таки породжують права та обов'язки сторін, а отже є дійсними. Проте їхня дійсність є нестійкою, нестабільною, оскільки законодавець надав право відповідним особам заперечувати угоди у суді або в арбітражі, а тому вони можуть бути визнані недійсними. Тому й називаються вони відносно дійсними, або заперечними. До них належать угоди, укладені:

а) неповнолітніми віком від 15 до 18 років (ст. 53 ЦК України);

б) громадянами, обмеженими у дієздатності внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними речовинами (ст. 54 ЦК України);

в) громадянами, нездатними розуміти значення своїх дій (ст. 55 ЦК України);

г) внаслідок помилки (ст. 56 ЦК України);

д) внаслідок обману, насильства, погрози, зловмисної угоди представника однієї сторони з другою або збігу тяжких обставин (ст. 57 ЦК України).

На практиці нікчемні і заперечні угоди розрізняють відповідно до тексту норм, що містяться у главі 3 "Угоди" ЦК України. Тут передбачено два формулювання: "недійсною є угода" (статті 50—52 ЦК України) та "угода... може бути визнана недійсною" (статті 53—57 ЦК України). З граматичного і логічного тлумачення першого формулювання можна зробити висновок, що у зазначених статтях кодексу йдеться про нікчемні угоди. Друге формулювання має на увазі заперечні угоди.

Угода, визнана недійсною, вважається такою з моменту її укладення (ст. 59 ЦК України). Це правило поширюється на всі недійсні угоди, у тому числі й ті, визнання недійсності яких залежить від волі заінтересованих осіб, потерпілих, державних і громадських організацій.

Наприклад, угода купівлі-продажу, укладена під впливом погрози, набуває належної юридичної сили. Проте за позовом особи, що уклала її під впливом погрози, вона визнається недійсною не з моменту пред'явлення позову і не з моменту вступу судового рішення у законну силу, а з моменту її укладання.

Законодавець допускає винятки з цього правила, а саме:

якщо із самого змісту угоди випливає, що вона може бути припинена лише на майбутнє, дія угоди визнається недійсною і припиняється на майбутнє (ч. 2 ст. 59 ЦК України). Виходячи з цього правила, угода визнається недійсною з моменту вступу судового рішення у законну силу. Вона може бути визнана недійсною повністю або недійсними визнаються її окремі частини. При цьому недійсні частини угоди не тягнуть за собою недійсності інших її частин, оскільки можна припустити, що угоду було б укладено і без включення недійсної її частини (ст. 60 ЦК України). Питання про визнання цих частин угоди недійсними вирішується за загальними правилами визнання, угод недійсними.

Якщо у недійсній частині угоду було виконано будь-якою із сторін, суд визначає наслідки її недійсності залежно від підстав, за яких вона визнана недійсною. Недійсність угоди може бути підтверджена будь-яким із передбачених ст. 27 ЦПК України засобів доказування, якщо інше не зазначено у законі. Ціна та інші істотні умови угоди, укладеної у простій письмовій чи нотаріальній формі, не можуть бути встановлені на підставі показань свідків, крім випадків кримінальне карних дій.

Угода може бути визнана недійсною і після смерті громадянина, який був її учасником. Такі вимоги мають право заявити: друга сторона, спадкоємці померлого, інші заінтересовані особи, прокурор. Спадкоємці, якщо до них пред'явлено позови, відповідають у межах дійсної вартості успадкованого ними майна за умови додержання вимог про пред'явлення претензії (статті 556 і 557 ЦК України).

Слід розрізняти поняття "визнання угоди недійсною" і "розірвання угоди (договору)". Угода визнається недійсною з підстав, передбачених у статтях 48—58 ЦК України. Дійсна, законна угода може бути розірвана на вимогу потерпілої сторони при невиконанні другою стороною (сторонами) своїх обов'язків (наприклад, статті 232, 234, 259, 270, 344 і 347 ЦК України).

§ 5. Умови і строки в угодах

Чинному законодавству відомі угоди, що укладаються за умовою (ст. 61 ЦК України), тобто з урахуванням різних обставин, які ще не відомо, стануться чи не стануться. Умови поділяються на відкладальні і скасувальні.

Угода визнається укладеною за відкладальною умовою, якщо сторони поставили виникнення прав та обов'язків у залежність від настання цієї умови. Наприклад, угоду піднайму жилого приміщення укладено за такої умови: наймач надасть жиле приміщення піднаймачеві, як тільки його син переїде на постійне місце проживання до іншого міста.

Угода визнається укладеною за скасувальною умовою, якщо сторони поставили припинення прав та обов'язків у залежність від настання цієї умови. Наприклад, вищезазначену угоду піднайму жилого приміщення може бути укладено за умови: піднаймач може поселитися і проживати у жилу приміщенні доти, поки син наймача не повернеться із відрадження.

Угоди, що укладаються за відкладальною або скасувальною умовами, називаються умовними угодами. При цьому їхні учасники не повинні недобросовісно сприяти чи перешкоджати настанню умов.

Якщо настанню умови недобросовісно перешкодила сторона, якій настання умови не вигідне, вважається, що умова настала.

Якщо настанню умови недобросовісно сприяла сторона, якій настання умови вигідно, вважається, що умова не настала.

Умови, за яких укладаються угоди, слід відрізнити від строків. Виконання обов'язків,

встановлених угодою, здійснюється, як правило, у певний строк. Ще не відомо, станеться чи ні умова, а строк неминуче настане. У цьому полягає різниця між умовами і строками в угодах. Строки можуть визначатися зазначенням конкретної календарної дати, певного проміжку часу, події, щодо якої відомо, що вона обов'язково станеться.